

פירוש שיר השירים המיוחס לר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) עיון מחודש בשאלת זהות המחבר*

יאיר האס**

מבוא

בשנת 1855 הוציא אהרן ילינק חוברת דקה ובה פירושים לספר קהלת ולספר שיר השירים.¹ את חיבור הפירושים ייחס ילינק לר' שמואל בן מאיר – הרשב"ם, על סמך ממצאיו באחד מכתבי היד שבהם הם מובאים – כ"י המבורג, האוניברסיטה, 32. ואולם בעניין הפירוש לשיר השירים, שבו עוסק המחקר הנוכחי, אין ממש בטענה שכתב היד הנזכר מייחסו לרשב"ם,² וכבר בדורות הראשונים של חכמי מדעי היהדות קמו מתנגדים לקביעתו של ילינק, בהם דוד רוזין ושמואל פוזנסקי.³

* אחרי שמאמר זה הוגש לשיפוט ואושר לפרסום, הופיע מאמר אחר על הנושא הנידון במאמרי: שרה יפת, 'פירוש ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לשיר השירים', תרביץ עה (תשס"ו), עמ' 239–275. פרופ' יפת מגיעה למסקנה הפוכה משלי במאמרה, ולפיה הפירוש הנידון כאן אכן שייך לרשב"ם. חלק מן הסימוכין לטענתה הובא במאמרה, וחלק אחר יעלה בדיונה של פרופ' יפת במהדורה הביקורתית של הפירוש שהיא מכינה (ראה עמ' 274 במאמרה). לכן, אתיחס לתיוזה שלה בעתיד, אחרי פרסום מהדורתה.

** המכון לפרשנות המקרא היהודית, אוניברסיטת בר אילן.

¹ ר' שמואל בן מאיר, פירוש על קהלת ושיר השירים, ערך: אהרן ילינק, ליפציג תרט"ו.
² בראש כתב היד, לפני הפירוש לקהלת, כתוב "פי" של ר' שמואל". מארבע סיבות יהיה נמהר להסיק על סמך כותרת זו בלבד שרשב"ם הוא מחבר הפירוש לשיר השירים: (1) הכותרת באה לפני הפירוש לקהלת, לכן אין לדעת אם היא מוסבת גם על הפירוש לשיר השירים הבא אחריו; (2) הקיצור "פי" ודומיו (קיצור מילה על ידי גרש) משמש בדרך כלל את הפרשנים כדי לציין מילה בלשון יחיד, כלומר יש להניח ש"פי" = "פירוש" ולא "פירושים", וכך דעת יפת וסולטרס (שרה יפת ורוברט סולטרס [מהדירים], פירוש רבי שמואל בן מאיר [רשב"ם] לקהלת, ירושלים תשמ"ה, עמ' 17) ויעקב תומפסון (Yaakov Thompson, *The Commentary of Samuel ben Meir on the Song of Songs*, DHL Dissertation, The Jewish Theological Seminary 1988, p. 201); (3) כבר העיר מרטין לוקשין (Martin Lockshin, "Rashbam on Job: A Reconsideration", *JSQ* 8 [2001], p. 85) שלא כל ר' שמואל הוא בהכרח ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם); (4) אף אם נניח שר' שמואל הנזכר הוא רשב"ם, והסופר-המעתיק של כתב היד התכוון לייחס גם את הפירוש לשיר השירים לפרשן הזה, אין הכרח לראות בעדותו זו עובדה היסטורית מוגמרת, משום שדווקא מן האסכולה של צפון צרפת יש בידינו לא מעט פירושים שיוחסו בטעות לאנשים שלא כתבום, כגון פירושי רש"י לעזרא ונחמיה ולדברי הימים. אם כן, מוטב שלא נסתמך על כותרת עמומה זו כדי לפתור את בעיית זהות המחבר, ורק שיקולים ענייניים הם שיכריעו בשאלה זו.

³ רוזין הראה מצד אחד את הדמיונות הקיימים בין הפירוש הנ"ל ובין פירוש רשב"ם לתורה, כגון השימוש במונח "המדקדק" (מופיע בפירושים לשה"ש ז 10 ולבר' לב 2, אבל לא בפירושי רש"י, ר"ק, בכור שור ור' אליעזר מבלגנצי אפילו פעם אחת), ומצד אחר את ההבדלים הניכרים, כגון

הדיון המקיף היחיד עד כה בפירוש הזה הוא של יעקב תומפסון, שבעבודת הדוקטור שלו משנת 1988 התקין מהדורה של הפירוש בצירוף דיון מקיף בו לכל היבטיו.⁴ תומפסון מצדד חד-משמעית בדעה שפירוש זה אכן יצא מתחת ידו של רשב"ם, ובפרק השלישי בעבודתו הוא מביא את נימוקיו.⁵ ואולם טיעונו של תומפסון אינם משכנעים כל צורכם. רובם מאולצים ואינם מעידים אלא על קרבה מסוימת בין גישתו הפרשנית של מחבר פירוש זה ובין גישתו של רשב"ם, וכמה מהם אף אינם עומדים על דיוקם של דברים. יתרה מזו, בדיקה יסודית של ההיבטים שתומפסון לא חקר עד תומם מחד גיסא והצגת ממצאים חדשים מאידך גיסא יש בהן כדי להוכיח שלא ייתכן לייחס את הפירוש הזה לרשב"ם. בדבריי להלן אסכם בראשי פרקים את השיקולים שהציג תומפסון בעד ייחוס הפירוש לרשב"ם, ואבהיר מדוע אין הם מוכיחים את ייחוסו, לדעתי. לאחר מכן אציג את הממצאים ואת השיקולים המטילים דופי חמור בייחוס זה.

טיעונו של תומפסון

תומפסון עצמו מודה שאין בידו הוכחה אחת ברורה וחד-משמעית שמחבר הפירוש לשיר השירים הוא רשב"ם, אלא מכלול הדמיונות בין הפירוש ובין פירוש רשב"ם לתורה – הן בגישה הפרשנית המשתקפת בהם והן בשימוש במונחים טכניים – הוא המביא אותו לידי מסקנה זו,⁶ שבה אין הוא מטיל ספק. ואולם קיומו של מכלול זה נשען במידה רבה על גישה שגויה לעצם שאלת מיהות המחבר, כאילו רשב"ם כתב את פירושו בחלל תרבותי ואינטלקטואלי ריק ובלי שיושפע כלל מפרשנים אחרים, ולכן כל דמיון – אמיתי או מדומה – מעיד על זהות מחבר שני הפירושים. לאמתו של דבר, התמונה האמיתית סבוכה מאוד. ההשפעות ההדדיות בין הפרשנים השייכים לחוג המצומצם של רש"י, תלמידיו ותלמידי תלמידיו הן רבות ולא תמיד מאפשרות לשרטט תמונה ברורה של התהוות הפירושים. למשל, בפירושי רש"י ורשב"ם יש פירושים כפולים רבים, שאין אנחנו יודעים בוודאות מי חידשם – רש"י או רשב"ם;⁷ בפירושי ר' יוסף קרא יש פירושים השווים הן בלשונם הן בתוכנם לפירושי רש"י באותם מקומות;⁸ ועוד בידינו פירושים קומפילטוריים (= מלקטים חומר מפרשנים)

הכינויים הנהוגים לציין טאולוגיה (בפירוש לתורה בעיקר "כפל לשון", ובפירוש שיר השירים – "כפל מלה" ו"כופל מלתו" [ראה להלן]). מסקנתו הסופית היא שאמנם הפירוש הזה לא יצא מתחת ידו של רשב"ם, ואולם הוא מושפע מפירושו המקורי של רשב"ם לשיר השירים (David) (Rosin, *Samuel B. Meir als Schrifterklärer*, Breslau 1880, pp. 18-19). מסקנה זו התקבלה גם על דעתם של פוזנסקי (ש"א פוזנסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ורשה תרע"ג, עמ' 88-89) וגרוסמן (Avraham Grossman, "The School of Literal Jewish Exegesis in Northern France", in: Magne Sæbø et. al. [eds.], *Hebrew Bible/Old Testament – The History of its Interpretation* 1, 2, Göttingen 2000, pp. 362-363).

⁴ מהדורתו של תומפסון נשענת על כ"י המבורג 32 בלבד, אף על פי שהפירוש מופיע עוד בשני כתבי יד אחרים – כ"י בודפשט, האקדמיה, A 384 וכ"י סנט-פטרסבורג, לאומית, Yevr I 21.

⁵ תומפסון (לעיל הערה 2), עמ' 170-213.

⁶ שם, עמ' 185.

⁷ אלעזר טויטו, הפשטות המתחדשים בכל יום, רמת-גן תשס"ג, עמ' 229-237.

⁸ שרה יפת, "פירוש ר' יוסף קרא לאיוב: לדמותם ולתפוצתם של פירושים קומפילטוריים בימי הביניים", עיוני מקרא ופרשנות ג (תשנ"ג), עמ' 199, הערה 19.

שמקורם בחוג זה.⁹ בהמשך הדברים אשתדל להראות שחלקים גדולים מן המכלול שבנה לו תומפסון נעלמים כלא היו כשבוחנים את שאלת המחבר מתוך הכרה במציאות המורכבת שזוה עתה תוארה מעט מזער.¹⁰

תחילה הראה תומפסון שהן בפירוש רשב"ם לתורה והן בפירוש לשיר השירים יש פירושי "דרך ארץ" רבים, כלומר פירושים המבארים תמיהות בכתוב על ידי בחינת המציאות המוכרת לפרשן מִיָּמיו הוא. תומפסון עצמו מזכיר שפירושים כאלה מאפיינים את פרשנות הפשט בכללה, וגם רש"י נקט דרך פרשנית זו, לפיכך הוא מביטח להראות שהגישות לנושא המשתקפות דווקא בפירושי רשב"ם לתורה ולשיר השירים דומות מאוד זו לזו.¹¹ לא ברור היכן תומפסון מקיים את הבטחתו זו, ושמה כוונתו לעובדה שדרך פרשנית זו היא מוטיב עיקרי (Leitmotif) הן בפירוש רשב"ם לתורה והן בפירוש שיר השירים.¹² תומפסון אף מביא כמה דוגמאות קונקרטיות ומראה בין השאר את הדמיון שבין פירוש רשב"ם למילים "יפת תואר" (בר' כט 17) – "כמו 'במחוגה יתארה' (יש' מד 13), דפוס החוטם והמצח והפה והלחיים", ובין הפירוש לשה"ש ז 8: "קומתך" – זקופה ביושר אשר דמתה לתמר שהוא זקוף וישר" (ביאור תיאורים של תכונות גופניות). במהלך חקירת הנושא המוצג כאן נזדמן לי לעסוק בפירוש לאסתר המובא בכ"י סנט-פטרסבורג 21, שמקורו בצפון צרפת.¹³ גם בפירוש הזה יש ביאורים רבים על פי שיטת "דרך ארץ". המחבר מיישם דרך זו בפירושו ל- א 2-3, 4-5, 7-8, 16-17; ב 1, 7, 12-15, 17. בפירושו לפרק ב 7 הוא מבאר את הביטויים "יפת תואר" ו"יפת מראה": "יש לך אשה שהיא יפת תואר, שהיא יפה בקומה, שקומתה שלה גבוהה, אלא אינה טובת מראה, שאין לה פנים יפים... אבל אסתר יפת תואר, וזו היא שפניה יפים.¹⁴ וטובת מראה, וזו היא שקומתה גבוהה ונאה".¹⁵ על פי הנוסח שלפנינו יש בלבול בין "יפת תואר" ל"טובת מראה", אבל הביאור השני לביטוי "יפת תואר" – "שפניה יפים", עולה בקנה אחד עם פירוש רשב"ם לבר' כט 17: "דפוס

⁹ שם, עמ' 195-216.

¹⁰ בהמשך הדברים תוזכרנה עוד עובדות הממחישות את המציאות הזאת.

¹¹ תומפסון (לעיל הערה 2), עמ' 173.

¹² שם, עמ' 174.

¹³ פירוש זה מופיע כבר עתה בתקליטור "הכתר" בשם "פירוש ר' יוסף קרא לאסתר – נוסח ב". הנימוק העיקרי לייחוס פירוש זה לר' יוסף קרא הוא קרבתו הבולטת מבחינת התוכן (אך לא מבחינת הניסוח) לפירוש אחר לאסתר המופיע בכ"י פראג, לאומית F6, ובכ"י המבורג 32 (בתקליטור "הכתר": "פירוש ר' יוסף קרא לאסתר – נוסח א"). הפירוש בהמבורג 32 הוא פירוש קומפילטורי המביא לסירוגין מדבריהם של ר' יוס' ושל ר' שמ', והדברים המובאים שם בשם ר' יוס' זהים רובם ככולם לפירושים בכ"י פראג. העובדה שישנם שני פירושים לאסתר המיוחסים לר' יוסף קרא, הדומים בתוכם אך לא בניסוחם, ממחישה את המציאות המורכבת העומדת ביסוד התהוותם של הפירושים הללו ושאר הפירושים שמקורם בצפון צרפת. לכן יש להטעים, כי החלטתו של מהדיר מקראות גדולות "הכתר", פרופ' מנחם כהן, לכנות את שניהם בשם "פירוש ר' יוסף קרא" אינה משקפת קביעה נחרצת ששניהם, כפי שהם לפנינו היום, יצאו מתחת ידו של חכם זה. אלא יש סימנים לכך ששני הפירושים גם יחד מקורם בבית מדרשו של ר' יוסף קרא – הם משקפים את גישתו הפרשנית – על אף שעברו עריכה בידי תלמידיו ותלמידי תלמידיו.

¹⁴ לעיל הוא כתב: "יפת תואר, שהיא יפה בקומה".

¹⁵ לעיל הוא כתב: "טובת מראה, שאין לה פנים יפים".

החוטם והמצח והפה והלחיים [=הפנים]". גם פירוש שיר השירים המיוחס לר"י קרא¹⁶ מרבה לעסוק בריאליה, ואין ספק שזהו אחד המוטיבים החשובים של הפירוש הזה, שבו אין המחבר מניח את קיומו של רובד אלגורי בספר, כמקובל בין פרשני ימי הביניים רובם ככולם. פירושי "דרך ארץ" והעיסוק בריאליה משקפים הלכי רוח הרווחים בין פרשני הפשט באשר הם, ואולי אף מעידים על השפעה מסוימת של פרשן אחד על האחר, אבל לא מעבר לכך.

תומפסון נתן את דעתו גם להגדרת רשב"ם לתכונות הסגנוניות המאפיינות את הטקסט המקראי ("דרך המקראות"), שבה הוא רואה תת-קטגוריה של עקרון "דרך ארץ". גם כאן הדיון לוקה באטומיסטיות. אף אם נניח שתומפסון צודק באמרו שרשב"ם הוא הראשון שהיה ער לתופעת כפל לשון ולתופעת התקבולת המדורגת,¹⁷ אין בזה ראייה שהוא גם היה האחרון. אמירות מפורשות בדבר קיומה של תופעת כפל לשון מאפיינות גם את פירושיהם של ר' אליעזר מבלגנצי ור' יוסף בכור שור, שבפירושו לשמ' טו 6 גם מעיר על היות התקבולת המדורגת תופעה סגנונית. אבל מתברר שלא רק רשב"ם והבאים אחריו (ר' אליעזר מבלגנצי ור' יוסף בכור שור) העירו על קיום תופעת כפל לשון במילים מפורשות, אלא אפשר להראות שעוד פרשנים בני דורו וגילו של רשב"ם עשו כן. בפירוש לאיוב המיוחס לר"י קרא, שהוא פירוש קומפילטורי, כפי שהטיבה להראות שרה יפת¹⁸ וכפי שיעלה בבירור גם מן הניתוח שאציג עתה, יש 29 הערות כאלה, וכבר הוכיחו יפת וסולטרס שאין מקורן מר"י קרא, הואיל ופרשן זה לא נהג לנקוט את המונח "כפל" בעניין חזרה עניינית.¹⁹

¹⁶ פירוש זה הוא קומפילטורי, כפי שעולה בין השאר מן השימוש במונחי כפל כדי לאפיין את החזרה העניינית במילים שונות, ואין זה אופייני לפרשנותו של ר"י קרא (יפת וסולטרס [לעיל הערה 2], עמ' 24-27).

¹⁷ As is well known, Rashbam was the first of the Medieval Ashkenazic exegetes to identify parallelism in the Bible and to use it as a means of explaining unknown words (תומפסון [לעיל הערה 2], עמ' 188). וראה דבריו של רפאל הריס: Within the School of Rashi, it was apparently left to Rashbam to develop sensitivity to the phenomenon of Biblical parallelism into a full-fledged component of a hermeneutic (Robert Harris, *The Literary Hermeneutic of Rabbi Eliezer of Beaugency*, Ph.D. Dissertation, Jewish Theological Seminary, 1997, p. 262). ושרה יפת כתבה: "המפרשים הצרפתיים שקדמו לרשב"ם, רש"י ור' יוסף קרא, אינם מקבלים את עקרון התקבולת ואין לו הד וביטוי בעבודתם הפרשנית" (פירוש רבי שמואל בן מאיר [רשב"ם] לספר איוב, ערכה והוסיפה מבוא: שרה יפת, ירושלים תש"ס, עמ' 172); וכותבים יפת וסולטרס (לעיל הערה 2, עמ' 20): "עצם ההבחנה ב'תקבולת המדורגת' כאחת הצורות של השירה המקראית, תיאורה הברור והמדויק והבנתה במונחים של צורה, היא אחד מהישגיו הידועים של רשב"ם". לאמיתו של דבר, מדובר כאן במעין הוכחה מעגלית. הן תומפסון הן יפת וסולטרס נשענים על זיהוי התופעות האלה בפירושים לשיר השירים ולקהלת כדי לחזק את הטענה שפירושים אלו משל רשב"ם הם. אלא שטיעון זה אין כוחו יפה אלא אם כן נניח מראש (את שביקשנו להוכיח) שאת הפירושים כתב רשב"ם או פרשן אחר שהיה בן גילו ממש ולא פרשן אחר שקדם לו.

¹⁸ יפת (לעיל הערה 8), עמ' 196-198.

¹⁹ ראה לעיל, הערה 16.

ב-17 מן המקומות מדובר בציטוט מילולי מתוך פירוש איוב המיוחס לרשב"ם,²⁰ בעשרה מקומות אין הערה מקבילה בפירוש המיוחס לרשב"ם כלל,²¹ ובשני מקומות יש הערה מקבילה בפירוש הזה, אך הניסוח שונה לגמרי.²² אף אם נקבל את הדעה שהפירוש לאיוב המיוחס לרשב"ם אכן של רשב"ם הוא, הרי בעניין 12 המקומות שאין להם מקבילה בפירוש זה לא ייתכן לומר שגם פירושים אלו מקורם בפירוש רשב"ם לאיוב, כיוון שיהיה עלינו לומר בדרך ההיקש שכ-41% מן הפירוש הזה לא הגיעו לידינו, ואין הדעת נותנת שכך הוא,²³ אלא מסתבר שהערות אלו ועוד פירושים רבים אחרים הועתקו מפירוש אחר שאיננו בידינו ומפרשן אחר ששמו אינו ידוע לנו. ככל הנראה, פרשן זה היה בן דורם של רשב"ם ור"י קרא²⁴ והרבה לזהות את תופעת כפל הלשון בפירושו. אמנם יש אומרים שגם הפירוש לאיוב המיוחס לרשב"ם שיש בידינו היום, כלומר הפירוש המובא בכ"י לוצקי 778, אינו משל רשב"ם אלא של אחד מתלמידיו שנסמך על הפירוש המקורי והאבוד של רשב"ם.²⁵ אם כך, ייתכן שכמה מן הביאורים שבפירוש הזה מצאו את דרכם לפירוש המיוחס לר"י קרא אבל לא לפירוש שבכ"י לוצקי 778, ושוב אין הוכחה שעוד פרשנים מלבד רשב"ם עמדו על קיום תופעת כפל לשון. ואולם ניתוח מדוקדק של המונחים הנקוטים בפירוש המיוחס לר"י קרא מראים שאין מנוס מן המסקנה שההערות האלה אין מקורן בפירוש רשב"ם לאיוב אלא במקום אחר. במקומות שבהם מדובר בציטוט מן הפירוש המיוחס לרשב"ם המינוח מגוון והכינויים רבים כמו בפירוש זה עצמו: "כפל מלה" (ה 22; כ 18; לט 12; מ 16); "כפל מלתו" (ג 5-6, 11; ד 5); "המקרא כפול" (ה 23; טו 6; ל 17); "מלה כפולה" (כ 8; כט 23; מא 29); "כפל לשון" (כו 7; מא 9); "לשון כפול" (כח

²⁰ ג 5-6, 11; ד 5; ה 22, 23; טו 6; כ 8, 18; כז 7; כח 8; כט 18, 23; ל 17; לט 12; מ 16; מא 26, 9. על פי עדותו של משה ארנד ("פירוש רשב"ם לאיוב?", עלי ספר ה [תשל"ח], עמ' 45) יש "למעלה ממאה קטעי פרשנות משותפים לשני החיבורים".

²¹ ד 8-9, 18; ה 1; ט 11; י 9-12; יב 17; טז 19-21; כט 21; ל 14; לה 6.

²² ג 25; לט 10-5.

²³ גם יפת וסולטרס (לעיל הערה 2, עמ' 24-25) השוו בין הערות הכפל בשני הפירושים וניסו לתלות את הדבר במצבו הרעוע של כ"י לוצקי 778 (שבו מופיע הפירוש המיוחס לרשב"ם), ואלה דבריהם: "מתוך שתי עשרה הפעמים שאין להן מקבילה [לפי מנייני: עשר פעמים – יפת וסולטרס מנו את השימוש במונח "כפל" גם כשאין מדובר בתופעת "כפל לשון", י"ה], תשע מצויות בפסוקים שפירושם חסר לגמרי בלוצקי 778. את היעדרם של הקטעים המקבילים, לפחות כמה מהם, אפשר להסביר במצבו המשובש של פירוש רשב"ם והפערים הקיימים בכתב היד". כדי לבחון את סבירות טענה זו השווייתי בין דבריהם בעניין תופעת כפל הלשון שבפירוש רש"י לאיוב מ 26–17, הלקוח מן הפירוש המיוחס לרשב"ם (ארנד כינה אותו 'פסאודו-רש"י'), ובין הפירוש שבלוצקי 778 עצמו, ומצאתי כי כולם מצויים בשני המקורות גם יחד. אם כן, ההשערה שהפירוש שבלוצקי 778 חסר והחלקים החסרים נמצאים בפירוש המיוחס לר"י קרא איננה סבירה. הקטעים בפירושו הקומפילטורי של קרא, שאין להם מקבילות בפירוש רשב"ם, לקוחים מפירוש אחר ואינם מעידים על השמטות בכ"י לוצקי 778. אדרבה, הם מראים את המקומות שמחבר פירוש איוב המיוחס לרשב"ם לא ביאר מלכתחילה (ראה עוד הוכחה לכך בהמשך הדברים).

²⁴ הפירושים הקומפילטוריים משקפים את הערצתם הבלתי מוגבלת כמעט של התלמידים למוריהם הדגולים, ובמקרה הזה – תלמידיו המובהקים של רש"י, כגון רשב"ם ור"י ק (יפת [לעיל הערה 8], עמ' 215), ואין הדעת נותנת שיימצאו פירושים המשלבים את דברי המורים עם דברי התלמידים.

²⁵ לוקשין (לעיל הערה 2), עמ' 80-104.

8); "כופל המקרא" (כט 18). אבל במקומות שבהם אין הערה מקבילה בפירוש המיוחס לרשב"ם המינוח מוגבל לשני ביטויים בלבד: "כפל מלה" (ד 8-9; י 9-12; יב 17; טז 21-19; כט 21; ל 14; לה 6); "כפל מלתו" (ד 18; ה 1; ט 11). ההבדל הזה חשוב ומעיד בבירור שהערות אלו לקוחות מפרשן אחר שאיננו מחבר פירוש איוב המיוחס לרשב"ם. בשני המקומות שבהם יש הערות מקבילות הנבדלות בניסוחן הניסוח הוא: "כפל מלה" (ג 25; לט 10-5), ונראה שאין זה מקרה שהמינוח כאן זהה לאחד המונחים המופיעים במקומות שאין להם מקבילות כלל בכ"י לוצקי 778. גם הערות אלו לקוחות מפירושו של פרשן אלמוני זה. גם בפירוש שיר השירים המיוחס לר"י קרא יש הערות על קיום תופעת כפל לשון. פירוש אחד (ד 12) דומה מאוד לפירוש שיר השירים המיוחס לרשב"ם,²⁶ אבל בשלושת המקומות האחרים (ב 14; ג 11; ה 13) אין הערה מקבילה בפירוש זה, וברור שלא כל ההערות בשני הפירושים יחד הן של רשב"ם.

הצבעתו של תומפסון על שימוש משותף במונחים טכניים לשני הפירושים – לתורה ולשיר השירים, אינה מוכיחה דבר. הביטוי "פתרונו לפי ענינו" איננו חידושו של רשב"ם כלל וכלל,²⁷ אלא הוא מופיע יותר מ-100 פעמים במחברת מנחם ורווח גם בפירושי רש"י, רי"ק ושאר פרשני האסכולה. גם שאר המונחים שתומפסון מצביע עליהם – "דוגמא", "לשון תלמוד", "אין לדקדק", "וכן פתר מנחם", מופיעים אצל עוד פרשנים מצפון צרפת²⁸ ואינם מייחדים את פירושי רשב"ם לתורה ואת הפירוש הנדון לשיר השירים.

אחת הבדיקות החשובות הנדרשות כשבאים לבחון אם שני פירושים יצאו מתחת ידו של פרשן אחד היא אם יש ביניהם סתירות או אי-התאמות. תומפסון מדגיש שכשם שפירושים מקבילים בשני הפירושים מחזקים את ההשערה שפרשן אחד כתב את שניהם, כך אי-התאמות ביניהם מטילות ספק בהשערה זו.²⁹ בעיניי אין קורלאציה בין שני המצבים. אם אי-התאמות בין הפירושים הן עדות מכרעת (אך לא מוחלטת, שהרי פרשן יכול לשנות את דעתו במשך הזמן) נגד השערת מקורם המשותף, הרי ההוכחה בדבר מקור משותף שאפשר להביא מפירושים מקבילים לוקה בחסר, משום שאת הדמיון אפשר לתלות בהשפעה של פרשן אחד על האחר או ביד המקרה. תומפסון מצא שני מקרים שהוא מכנה "פירושים מקבילים" (Parallel Comments):

1. פירוש רשב"ם לשמ' יג 9: "לאות על ידך" – לפי עומק פשוטו: יהיה לך לזכרון תמיד, כאילו כתוב על ידך; כעין 'שימני כחותם על לבך' (שה"ש ח 6); הפירוש

²⁶ רשב"ם: "גל נעול" כמו 'גולות מים' (יהו' טו 19), ו'מעין חתום' כפל מלה"; ר"י קרא: "גל נעול" כמו 'גלות עליות' (שם), ו'מעין חתום' כפל מילה". לפירוש הזה יש שורשים קדומים, שכן מצינו במחברת מנחם, שורש ג-ל: "מהפותרים אשר אמרו 'גל נעול' כמו 'גן נעול' (שם) והחליפו למ"ד בנו". ואיננו כן, כי 'מעין חתום' יורה על 'גל נעול' (כלומר, הואיל ויש כפילות והקבלה בין "נעול" ל"חתום", יש להניח ש"גל" מקביל וכופל את "מעין"). ורש"י כתב: "גל נעול" יש לפרשו לשון מעין, כמו 'גולות עליות' (על ידי שימוש במילה "מעין" שבצלע המקבילה גם רש"י רומז לכפילות בין שני איברי הפסוק).

²⁷ תומפסון (לעיל, הערה 2), עמ' 194.

²⁸ ביטויים אלה מאותרים בנקל על ידי חיפוש בתקליטור "הכתר" המכיל את פירושיהם של רש"י, רשב"ם, ר' יוסף קרא, ר' אליעזר מבלגנצי ור' יוסף בכור שור.

²⁹ תומפסון (לעיל, הערה 2), עמ' 197-198.

לשה"ש ח 6: "ועל אותה אהבה אנכי מתחננת לפניך שתשימני 'כחותם על ליבך', כחותם הנחתם במקום חתימתו, ו'כחותם על זרועך' שימני, למען תהיה אהבתי לך לזכרון". תומפסון דן בקרבה הרעיונית בין הפירושים המבארים את הפסוק בשיר השירים בהקשר של זיכרון,³⁰ אבל ברור שאין כאן הוכחה להקבלה. גם בפירוש רש"י על אתר מובע רעיון דומה: "שימני כחותם" – בשביל אותה אהבה תחתמני על לבך, שלא תשכחני". מכאן שדמיון רעיוני בין שני פירושים פשטיים לפסוק אחד אינו מעיד שאדם אחד כתב את שניהם.

2. הפירוש לבר' ל 14: "'דודאים' – 'דודאי תאנים' (יר' כד 1); כדכתיב 'הדודאים נתנו ריח' (שה"ש ז 14)"; הפירוש לשה"ש ז 14: "'הדודאים' והבשמים נתנו ריח". תומפסון מדגיש שבשני הפירושים רשב"ם מקשר את הדודאים לריח, ובשניהם אין הפרשן משוכנע לחלוטין בדבר זהות הדודאים.³¹ הטענה הראשונה של תומפסון בדבר הריח נשענת על העובדה שרשב"ם מבאר את המילה הקשה בבר' ל 14, "דודאים", בין השאר על פי שה"ש ז 14, ושם הכתוב מקשר את הדודאים לריח. הטענה השנייה של תומפסון בדבר אי הוודאות נראית מופרכת מיסודה, הואיל ורשב"ם מזהה בפירושו לתורה את הדודאים בוודאות כדודאי תאנים. יתרה מזו, אם נעקוב ביסודיות אחר מקור פירושו של רשב"ם לבראשית, נגלה שאין כל דרך ליישב בינו ובין הפירוש לשיר השירים. רש"י כותב בפירושו ליר' כד 1: "'דודאי' – קדירות".³² ובפירושו לשה"ש ז 14 הוא מרחיב את הביאור לפסוק בירמיהו ומקשר בינו ובין הפסוק בשיר השירים: "'הדודאים נתנו ריח' – דודאי התאנים הטובות והרעות, כענין שנאמר 'הראני יי' והנה שני דודאי תאנים' וגו' 'הדוד האחד (בספרינו: אחד) טובות' וגו' 'והדוד השני (בספרינו: והדוד אחד) תאנים רעות מאד אשר לא תאכלנה' (יר' כד 1-2)". אם כן, הדודאים המוזכרים בשני הפסוקים הם מעין מכלים שבהם מאחסנים תאנים, ועל סמך הריח היוצא מן המכלים הללו אפשר לקבוע את מצבן של התאנים – הטובות הן אם רעות. גם הפירוש של רשב"ם לבר' ל 14 מקשר בין הפסוק בירמיהו ובין הפסוק בשיר השירים, וסיבת עמימותו היא שאין להבינו אלא על רקע פירושי רש"י לשני פסוקים אלה. אם כן, בפירוש לבראשית יש זיהוי ודאי של הדודאים, ואילו בפירוש לשיר השירים הם מוגדרים הגדרה כללית כסוג של בשמים ריחניים. אלה הם שני פירושים שונים זה מזה במידה ניכרת.

מלבד זה יש עוד אי-התאמות בין פירוש רשב"ם לתורה ובין פירוש שיר השירים המיוחס לו: בפירוש לשה"ש ד 13 כתוב: "'עם כל ראשי בשמים' – שהם שורשי בשמים". ביאור זה אינו עולה בקנה אחד עם פירוש רשב"ם לשמ' ל 23: "'בשמים ראש' – חשובים, כדכתיב 'עם כל ראשי בשמים' ונראה בעיני, כי 'בשמים' – גידולי אילנות, כדכתיב 'הפיחי גני יזלו בשמיו' (שם, 16), אבל 'בשמים ראש' – מיני שרף אילן, או דברים שמוציאין מן הקרקע".³³ הביאור הראשון מבסס ביתר שאת את פירוש

³⁰ שם, עמ' 199-200.

³¹ שם, עמ' 199.

³² הניסוח "קדירות" לקוח ממחברת מנחם, ערך "דוד", אף על פי שאת הפסוק המסוים הזה פירש מנחם מעניין אחר אך קרוב – "כלוב".

³³ מלשון "שורש פורה ראש ולענה" (דב' כט 17).

רש"י לשמ' ל 13: "בשמים ראש" – חשובים", ואין לדעת עד כמה הוא משקף את דעתו של רשב"ם עצמו. לפיכך אין לדעת בוודאות אם הקטע הפותח במילים "ונראה בעיני" הוא תוספת מאוחרת לדברי רשב"ם,³⁴ או שמא הוא מייצג את דעת רשב"ם עצמו. מכל מקום, הביאור לכתוב בשה"ש ד 13 בעינו עומד: "ראשי בשמים" – בשמים חשובים, דהיינו משובחים³⁵ או בשמים ספורים ומנויים,³⁶ ואין הוא מתיישב עם הפירוש לשיר השירים.

העדות שתומפסון מביא מן הזיקה של פירוש שיר השירים לפירושו של רש"י לאותו ספר – שיש שהוא נסמך עליו ויש שהוא דוחה אותו³⁷ – היא טריוויאלית. הלא גם ר' יוסף קרא מרבה להישען על דברי רש"י בפירושו ומרבה להתפלמס עמו או לדחות אותו, וכך היא דרכו כמעט של כל פרשן מצפון צרפת.³⁸

כשתומפסון משווה את פירוש שיר השירים לפירוש קהלת המיוחס לרשב"ם, לבד מטיעונו הנזכרים לעיל בהשוואה לפירוש רשב"ם לתורה הוא מזכיר עוד ששני הפירושים דומים במבנה, כשביאורי המילים באים אחרי העמידה על הנושא הכללי תמיד. אמנם הדמיון הזה בולט, ואולם הטיעון מוזר כשהוא לעצמו לא רק משום שיש חולקים על אמיתות ייחוס פירוש קהלת לרשב"ם,³⁹ אלא גם משום שהפירוש היחיד שייחסו לרשב"ם הוא ודאי – הפירוש לתורה, איננו מתאפיין במבנה פנימי כזה,⁴⁰ והוכחתו של תומפסון הייתה לו לרועץ.

לסיכום: יש דמיון מסוים בין פירוש רשב"ם לתורה ובין פירוש שיר השירים המיוחס לו, הן בגישה הפרשנית הן בשימוש במונחים טכניים. אבל אין הדמיון הזה עולה על הדמיון שבין כל שני פירושים פשטיים שנכתבו בערך באותם ימים ובאותו אזור גאוגרפי. לבד מזה יש אי-התאמות בין שני הפירושים – הן בתוכנם הן במבנה הפנימי שלהם, לכן יש לומר שתומפסון לא הצליח להראות את שביקש: שפרשן אחד –

³⁴ ראה דיונו של לוקשין (לעיל הערה 2, עמ' 92-93) בעניין ביטויים כגון "ויש לפרש", "ולי נראה", היכולים להעיד על תוספת מאוחרת.

³⁵ ראה פירוש ר' יוסף קרא ליח' כז 22: "בראש כל בושם" – כל מיני ראש בשמים, מעולין שבשמים. אבל לפל ושאר מיני בשמים אינן 'ראשי בשמים'; רלב"ג, באור המלות לשמ' ל 23: "בשמים ראש' ענינו כמו 'ראשי בשמים', והרצון בו: המשובחים".

³⁶ ראה פירוש ר' יוסף בכור שור לשמ' ל 23: "בשמים ראש" – 'ראשי בשמים'; כדכתיב 'עם כל ראשי בשמים'... ויש לפרש 'ראש' – חשבון; כמו 'כי תשא את ראש' (לעיל, 12)."

³⁷ תומפסון (לעיל, הערה 2), עמ' 206-210.

³⁸ ראה דבריו של לוקשין (לעיל הערה 2, עמ' 99) בעניין יחסו של מחבר פירוש רשב"ם לאיוב לפרשנותו של רש"י: "AL778 hardly ignores Rashi. Rashi's commentary is central to AL778, in the same way that it is central to Rashbam's Torah and Talmud commentaries... It is hard to say whether AL778's attitude to Rashi the exegete is similar to that of Rashbam, since it is so hard to say precisely what Rashbam's attitude to his grandfather's work was. In his Torah commentary, Rashbam makes a series of both positive and negative comments about Rashi's exegesis."

³⁹ פוזנסקי (לעיל הערה 3), עמ' 88; אברהם גרוסמן, "הפירוש למגילת קהלת המיוחס לרשב"ם", תרביץ מה, ג-ד (תשל"ז), עמ' 336-340; הנ"ל, "עוד על פירוש הרשב"ם לקהלת", תרביץ מה, א-ב (תשל"ט), עמ' 172.

⁴⁰ ראה דברי רוזין בהקדמתו לפירוש רשב"ם לתורה, עמ' 21.

רשב"ם, כתב את שניהם. אדרבה, הרושם המתקבל מתוך בדיקת טיעונו של תומפסון הוא שכל פירוש כתב אדם אחר, ואת הרושם הזה אני מבקש לחזק במידה רבה בהמשך הדברים.

הזיקה המילונאית של הפירוש למחברת מנחם ולפירושי רשב"ם

למילונו המקראי של מנחם בן סרוק הספרדי (בערך 900-970) – "המחברת", הייתה השפעה גדולה למדיי על הפרשנים בצפון צרפת, כיוון שהוא כתוב בשפה העברית, ואילו המילונאים והמדקדקים הספרדים שבאו אחרי מנחם כתבו בערבית, שפה שיהודי צרפת לא היו אמונים עליה. ואולם בדרך כלל אין פירוש הדבר שמסקנותיו וממצאיו של מנחם התקבלו ללא סייג, אלא פרשני צפון צרפת, בייחוד רשב"ם, לא נמנעו מביקורת עליו. פעמים רבות הפרשנים חולקים על מנחם, וכשהם מזכירים אותו בשמו, בדרך כלל מטרתם לחלוק עליו או להראות שמנחם פירש כמותם וכך לחזק את המסקנה שאליה הם הגיעו בעצמם.⁴¹

אחת התכונות הבולטות של הפירוש לשיר השירים היא הציטוטים המילוליים הרבים מתוך מחברת מנחם ללא אזכור שמו של מנחם או הודאה בשימוש בספרו. מתוך 72 ביאורי מילים בפירוש הזה 21 הם ציטוט מילולי מתוך הספר הנ"ל,⁴² בדרך כלל ללא שינויים כלשהם, ולעתים בשינויים קלים. הנה כמה דוגמאות לתופעה מעניינת זו:

1. אָנִי חִבְצַלַת הַשָּׁרוֹן שׁוֹשְׁנַת הָעֵמָקִים (ב 1).
הפרשן: "חבצלת" – נצה הנותנת ריח".

⁴¹ רשב"ם מזכיר את שמו של מנחם בפירושו לתורה שש פעמים. בארבע מתוכן הוא חולק עליו (שמ' כז 9; ויק' כו 21; במ' ו 3; לג 55), ובשתיים הוא מביא לחיזוק דבריו (שמ' כב 28; לד 29).

⁴² "בתרים" (א 10), "רעננה" (שם, 16), "ברותים" (שם, 17), "חבצלת" (ב 1), "החוחים" (שם, 2), "באישיות" (שם, 5), "הזמיר" (שם, 12), "פגיה" (שם, 13), "בחגוי" (שם, 14), "המדרגה" (שם), "אבקת" (ג 6), "רצוף" (שם, 10), "לצמתך" (ד 1), "שגלשו" (שם), "אריתי" (ה 1), "המנעול" (שם, 5), "חמק" (שם, 6), "פעמך" (ז 2), "חלאים" (שם), "מעסיס" (ח 2), "דלת" (שם, 9).

כדאי להזכיר גם את ביאורו של הפרשן למילה "רפידתו" (ג 10): "עינין תיקון מצע הוא". זהו המקום היחיד שבו הפרשן נוקט את מטבע הלשון "עינין... הוא" כשלא מדובר בציטוט מתוך מחברת מנחם. בכל שאר המקומות המונח הנהוג אצלו בביאורי מילים הוא "לשון". אם כן, יש יסוד מוצק להניח שגם ביאור זה היה מצוי בנוסח המחברת שהיה מונח לפני פרשנו. מנחם נוקט את המילה "מצע" בסמיכות מקום בבארו את השורש ר-צ-ף: "ענין מצע המה". גם ביאור זה מצא את דרכו לפירוש שיר השירים, בפירוש למילה "רצוף" (ראה לעיל בהערה זו).

בפירוש לשה"ש ד 1 יש ניתוח דקדוקי ארוך שמטרתו להראות שהמפרש את המילה "צמתך" מלשון צומת (במשמעות של צומת) אינו אלא טועה, הואיל והתי"ו שבה אינה שורשית. מנחם מביא את המילה "צמתך" במחברת בערך "צמת", אך הוא, ופרשנו בעקבותיו, מבארה מעניין אחר: "ענין עלף". נראה אפוא שדברי הביקורת המושמעים אינם מופנים כלפי מנחם, ואם הם כן מופנים כלפיו, אין הם מוסבים אלא על זיהוי שורשה של המילה ולא על הביאור המילונאי. מכל מקום, מקוריותו של כל הקטע מוטלת בספק, הואיל ובכל כתבי היד הוא מופרד, בצורה זו או אחרת, מרצף הפירוש, והוא מצוי כמעט כולו גם בפירוש רשב"ם לאותו פסוק.

מנחם: "אני חבצלת השרון"; 'ותפרח כחבצלת' (יש' לה 1). **נצה הנותנת ריח** ('המחברת', ערך 'חבצלת').⁴³

2. מי זאת עלה מן המדבר פתימרות עשן מקטרת מור ולבונה מפל אבקת רוכל (ג 6).

הפרשן: "אבקת" – פתרונו דקת ושחקי מרקחת, כי לא יותן על גחלי מחתה, כי אם הדק דק כעפר, על כן כינהו 'אבקת'."

מנחם: "אבקת רוכל" – פתרונו דקת סמים ושחקי מרקחת, כי לא יותן על גחלי מחתה, כי אם הדק דק כעפר, על כן כנהו 'אבקת רוכל'" ('המחברת', ערך 'אבק').⁴⁴

3. אנהגך אביאך אל בית אמי תלמדני אשקך מיני הרקח מעסים רמני (ח 2).

הפרשן: "מעסים" – עיניין עיצור ענבים."

מנחם: "וכעסים דמה ישכרון" (יש' מט 26); 'יטפו ההרים עסיס' (יואל ד 18); על עסיס כי נכרת מפיקם (שם, א 5); 'מעסים רמוני' (שה"ש ח 2). עסיס כמשמעו, ייתכן להיות ענינו עיצור ענבים" ('המחברת', ערך 'עסיס').

הציטוטים הרבים מתוך המחברת מראים שפרשנו העריץ את מנחם בן סרוק עד מאוד ושינן את ספרו היטב. כך עולה גם מן העובדה שב-14 מתוך 18 המקומות האחרים שמנחם דן בהם במחברתו יש הסכמה עקרונית בין שני הפרשנים,⁴⁵ ורק בארבעה מקומות פרשנו חולק על מנחם.⁴⁶ מכאן שבכל הנוגע לביאורי מילים פירוש שיר השירים המיוחס לרשב"ם תואם את האמור במחברת מנחם בכ-90% מן ההיקריות. ואולם ההסתמכות המרובה על ה"מחברת" משקפת לא רק את ההערצה שהפרשן רחש כלפי מנחם בן סרוק אלא גם גישה פילולוגית כוללת שלפיה הוא נמנע כמעט לחלוטין מלהציע ביאורי מילים מקוריים משלו. וכך אנו נוכחים לדעת שפרשנו הרבה להסתמך גם על פירושי רש"י. ב-15 מקומות תלותו הלשונית והעניינית של פרשנו בפירושי רש"י גלויה לעין.⁴⁷ הנה כמה דוגמאות:

⁴³ כל המובאות ממחברת מנחם הן על פי מהדורת סאנו-בדיוס, גרנדה 1986. ⁴⁴ השווה לניסוחו של רש"י, שגם הוא נראה תלוי במידת מה בניסוחו של מנחם: "אבקת" על שם שכותשין אותו ושחקין הדק כאבק".

⁴⁵ "בעקבי" (א 8), "בחרוזים" (שם, 10), "במסבו" (שם, 12), "שיפוח" (ב 17), "בתר" (שם, שם), "כתימרות" (ג 6), "רוכל" (שם, שם), "כפלה" (ד 3), "רדידי" (ה 7), "עשת" (שם, 14), "ועלמות" (ו 8), "שררך" (ז 3), "אגן" (שם, שם), "בסנסניו" (שם, 9), "טירת" (ח 9). הקריטריונים, שעל פיהם אפשר לקבוע שיש הסכמה עקרונית בין שני הפרשנים, משתנים. לעתים הדבר עולה מתוך דבריהם המפורשים, למשל, פרשן שיר השירים מבאר את המילה "בתר" במילים "לשון פלוג וחילוק" ומנחם במילים "ענין גזרי גזרים המה", וטעמם אחד. אבל את המילה "טירת" אין מנחם מבאר על ידי תוספת ביאורית, אלא הוא מביא אותה במחלקה עם הפסוק "בחצריהם ובטירותם" (בר' כה 16). דוגמה זו מובאת גם בפירוש שיר השירים: "טירת" – פלטירין והיכלות, כמו 'בחצריהם ובטירותם'."

⁴⁶ "כעטיה" (א 7), "אפריון" (ג 3), "לתלפיות" (ד 4), "הרהיבני" (ו 5).

⁴⁷ "בחרוזים" (א 10), "נקודות" (שם, 11), "הכפר" (שם, 14), "הנצנים" (ב 12), "בתר" (שם, 17), "ארפנו" (ג 4), "מבעד" (ד 1), "כפלה" (שם, 3), "רקתך" (שם, שם), "לתלפיות" (שם, שם).

1. עד וְשִׁפּוּחַ הַיּוֹם וְנָסוּ הַצְּלָלִים סִבְּ דָמָה לְךָ דוֹדִי לְצָבִי אוּ לְעֶפְרַיִם הָאֵילִים עַל הָרֵי בְתָר (ב 17).
- הפרשן:** "הרי בתר" – שם מקום הר הוא. ויש לפרש שהוא לשון פלוג וחילוק, כמו 'ויבתר אותם' (בר' טו 10).
רש"י: "בתר" – לשון חלוקה והפלגה".
2. פִּמְעַט שְׁעֵבְרָתִי מִהֶם עַד שְׁמַצָּאתִי אֶת שְׂאֵהָבָה נִפְשִׁי אֶחְזָתִיו וְלֹא אֶרְפְּנוּ עַד שְׁהִבִּיאתִיו אֶל בֵּית אִמִּי וְאֶל חֶדְרֵי הַחֲרָתִי (ג 4).
- הפרשן:** "אחזתי בו בכח ולא נתתי לו רפיון ועיכוב לפרוש מעליי".
רש"י: "ולא ארפנו" – לא נתתי לו רפיון עד שהביאותיו אל משכן שילה".
3. הִסְבִּי עֵינַיִךְ מִנְּגִדֵי שְׁהֶם הִרְהִיבֵנִי שְׁעָרֶךָ כִּיעֲדֵר הָעֵזִים שְׂגָלְשׁוּ מִן הַגְּלָעַד (ו 5).
- הפרשן (בפירושו לו' 4–10):** "הסיבי והחזירי עינייך מראות לנגדי שהם הרהיבוני והגיסו לבי ודעתי עלייך".
רש"י: "הרהיבוני" – הגיסו לבי, כמו 'ורבהם עמל ואון' (תה' צ 10).

פירוש שיר השירים תואם את פירוש רש"י ב-14 מתוך עוד 18 מקומות אחרים שרש"י מפרש ואינם מבוארים במחברת מנחם⁴⁸ וחלוק עליה בארבעה מקומות.⁴⁹ רק במקום אחד מתוך 72 פרשנו חולק הן על מנחם והן על רש"י.⁵⁰ כאמור, תלותו המילונאית של פרשנו במחברת מנחם והציטוטים המילוליים ממנה הם ייחודיים ואינם מאפיינים את פירוש רשב"ם לתורה או את הפירושים לקהלת ולאוב המיוחסים לו.⁵¹ בפירושים הללו מספר המקומות שבהם יש הסכמה כללית בין

4) "רסיסי" (ה 2), "הרהיבני" (ו 5), "ועלמות" (שם, 8 [ראה פירוש רש"י לפרק א 3]), "שררך" (ז 3), "הדודאים" (שם, 14).
48) "רהיטנו" (א 17), "שושנה" (ב 1), "בצבאות" (שם, 7), "מקטרת" (ג 6), "רפידתו" (שם, 10), "המור" (ד 6 [ראה פירוש רש"י לשמ' ל 34]), "אמנה" (שם, 8), "יערי" (ה 1), "קנצותיו" (שם, 11), "בתרשיש" (שם, 14 [ראה פירושי רש"י ליח' א 16; שה"ש ה 14]), "שן" (שם, "כנדגלות" (ו 4), "מתרפקת" (ח 5), "רשפיה" (שם, 6).
49) "דמיתיד" (א 9), "נתן" (שם, 12), "ממלאים" (ה 14), "ברהטים" (ז 6).
50) "כעטיה" (א 7).

51) מצאתי מקום אחד שבו רשב"ם מצטט את מנחם בן סרוק בלי להזכיר את שמו. בפירושו לויק' א 16 הוא כתב: "מוראתו" – כמו 'ושמתיד כראי' (נחום ג 6); 'הוי מוראה ונגאלה' (צפ' ג 1), ענין טנף המה". יצוין שרשב"ם משמר את הניסוח המדויק של מנחם: "ענין... המה". ואולם בפירוש שיר השירים הפרשן ממיר בעקיבות את המילה "המה" במילה "הוא" (א 9-11, 16; ג 7-11; ד 6; ה 6; ז 6) או במילה "הם" (ב 12; ז 2), ורק במקום אחד הוא משמר את המילה "המה" (ב 5-6). עוד דוגמה אחת יש בפירוש רש"י לבמ' כג 22: "כתועפות ראם לו" – כתוקף רום וגובה שלו, וכן 'וכסף תועפות' (איוב כב 25), לשון מעוז המה" (רש"י דחה פירוש זה בסופו של דבר, ראה שם); ודוגמה אחת בפירוש ר' יוסף קרא ליש' א 5: "סרה" – שם דבר הוא, ולשון מרד הוא".

הפירושים ובין ביאוריו של מנחם קטן באופן משמעותי.⁵² יתרה מזו, בשל הסתמכותו העיוורת של פרשן שיר השירים על מנחם בן סרוק מעטים מאוד המקומות שבהם הוא מביא נימוק כלשהו – דקדוקי או אחר, לביאורו,⁵³ מה שאין כן בשאר הפירושים המיוחסים לרשב"ם, השופעים ניתוחים דקדוקיים, פילולוגיים וסגנוניים מקוריים שמטרתם להוכיח את שיטת הפרשן. גם ההסתמכות על פירושי רש"י מצטיירת באור שונה מהסתמכותו של רשב"ם על רש"י בפירושו לתורה. כאן, בפירוש לשיר השירים, מדובר בהסתמכות עיוורת ובאי נכונות לחדש חידושים מילוניים אלא מתוך אילוץ של היעדר דיון במחברת מנחם. אם נוסיף לכל זה את העובדה שגם בתוכנו "הפירוש אינו שונה באופן מהותי מפירושו של רש"י [לשיר השירים]",⁵⁴ הרי מצטיירת גישה פרשנית שאין לייחסה לפרשן שנהג להתפאר במקוריותו ולהתהדר בחיפושו אחר "הפשטות המתחדשים בכל יום".⁵⁵

הבדלים לשוניים

יש הבדלים לשוניים בולטים בין פירוש שיר השירים ובין פירושי רשב"ם לתורה. למשל, המושג "כנסת ישראל" מופיע לא פחות מ-34 פעמים בפירוש שיר השירים (42 פעמים בפירושי רש"י למקרא כולו; ארבע פעמים בפירושי ר"י קרא שבידינו), אבל אפילו פעם אחת אין הוא מופיע בפירוש רשב"ם לתורה, ובמקומו משמשים הביטויים "בני ישראל" (שמ' 11-12; יב 42; כח 36, 38) ו"עם ישראל" (שמ' ה 3; לג 15). שני הביטויים האחרים אינם מצויים בפירוש שיר השירים. כמו כן בפירוש הזה הפרשן נוקט את הפועל "להתאונן" עשר פעמים ואינו משתמש בפועל "להתלונן" כלל וכלל. אבל בפירוש לתורה רשב"ם נוקט את השורש ל-ו-ן – "להתלונן" (שמ' יב

⁵² למשל, בפירוש איוב המיוחס לרשב"ם יש הסכמה בכ-40% מן המקרים (על פי בדיקת עשרת הפרקים הראשונים), ובפירוש לתורה – בכ-60% מן המקרים (על פי בדיקת הפירוש לספר בראשית כולו, לשמ' טו [שירת הים] ולדב' לב [שירת "האזינו"]).

⁵³ יש שהמודעות להסתמכות הזאת יש בה משום מתן פתרון לקשיים העולים מן הפירוש לשיר השירים. בפירושו לא' 16, "ערשנו רעננה", מפרש פרשננו: "רעננה" – עניין רך וטוב הוא. השימוש במילה "טוב" תמוה, משום שאין היא מוסיפה רבות להבנה. והנה עיון ב"מחברת", ערך "רענן", שופך אור על הבעיה. מנחם פירש: "ענין רך ורטוב המה" (השווה לספר השורשים לר' יונה אבן ג'נאח, שורש "רען": "ענין לחות"), וכתבי יד אחרים גורסים "רך רטוב" (בלי וי"ו החיבור). אם כן, הגרסה המקורית משתקפת במחברת כפי שהיא לפנינו, ושאר הגרסאות נובעות מהשמטת אות – וי"ו או רי"ש, מפאת הדמיון הגרפי בין שתי אותיות אלה, וברור שגרסה אחת או כמה מהן משובשות. מכל מקום, אין באפשרותנו לדעת איזו גרסה העתיק מחבר הפירוש לשיר השירים מן המחברת – המקורית או המשובשת.

עוד דוגמה לשיבוש יש בפירוש למילה "חמק" (ה 6). פרשן שיר השירים פירש "עיניין ערג וחיבוב", וזהו פירוש שקשה להולמו להקשר – "חמק עבר", שהוא הסתלקותו של האהוב. ומנחם ביאר "ענין ערג וסיבוב המה". הביאור מלשון סיבוב עולה בקנה אחד עם הדעה הרווחת בין הפרשנים (למשל בספר השורשים לריב"ג, ערך "סוב", ובאותו שורש בספר השורשים לרד"ק), אבל הקשר בין "ערג" לסיבוב אינו ברור דיו, ושמא יש לגרוס "ערק וסיבוב" (ראה מחברת, ערך "ערק": "ענין מנוס המה, וכל מנוס בלשון ארמית – ערק"). ייתכן שגם מחבר הפירוש לשיר השירים התקשה בהבנת דברי מנחם והפך "סיבוב" ל"חיבוב" כדי להתאים את המילה לעניין "ערג", ואם כן לפנינו פירוש דחוק הבא בעקבות הסתמכותו העיוורת של הפרשן על מנחם.

⁵⁴ גרוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 362.

⁵⁵ פירוש רשב"ם לבר' לז 2.

39), "תלונות" (במ' יא 20) ו"מתלוננים" (שם, יז 17), אבל לא את הפועל "להתאונן". בפירוש רשב"ם לתורה פעולותיהן של "האומות" תמיד מתוארות בלשון זכר (בר' מט 10, 16; שמ' כ 21; כח 30; במ' כג 9 – 10; דב' לב 37, 39), ואילו בפירוש לשיר השירים לעתים בלשון זכר (א 5, 6; ב 7; ח 11 – 12) ולעתים בלשון נקבה (ג 7 – 11; ו 3; ז 11). עוד הבדלים לשוניים יובאו בהמשך הדברים, כשאדון בהיבטים המייחדים את פירוש שיר השירים ואת פירוש אסתר המיוחס לר' שמ' והמשותפים להם לעומת פירושי רשב"ם לתורה.

הבדלים ביחס לאומות העולם

גם בחינת מוטיבים השקפתיים חושפת הבדלים בין פירוש שיר השירים ובין פירוש רשב"ם לתורה. בפירוש למגילת שיר השירים, שבמרכזה אהבת הקב"ה לכנסת ישראל, אהבה זו נחשבת נחלתו הבלעדית של עם ישראל, ואלה דברי הפרשן בפרק ו, 3 - 1:

ואומות העולם משיבות: אחרי אשר נודעה גבורתו בגוים, הגידי נא לנו איפה הלך ונבקשנו עמך, וגם אנחנו נהיה לו לעם ונדרוש ככם אליו כעניין שמפורש בעזרא שרצו האומות לסייע עם ישראל בניין הבית, וישראל השיבום: לא לכם ולנו לבנות הבית ביחד כי אנחנו עמו וצאן מרעיתו, ועל כן לבדנו נבנה הבית (ראה עזרא ד 3).

אבל מתוך דברי רשב"ם בפירושו לדב' לג 3 נשמעת נימה סובלנית מזה:

'אף חובב עמים' – גם אומות העולם, כגון ערב רב ומן האומות שנתגיירו ובאו לקבל התורה עם ישראל, גם אותם חיבב הקדוש ברוך הוא וקבלם.

העדות מן הפירוש לאסתר המיוחס לר' שמ' (!)

בחוברת אחרת שפרסם ילינק בשנת 1855 יש פירושים לאסתר, לרות ולאיכה.⁵⁶ הפירושים שילינק ייחס לרשב"ם, שגם הם מצויים בכ"י המבורג 32, הם פירושים קומפילטוריים. הפירוש לאסתר מורכב מכמה קטעים, מהם המיוחסים לר' יוס' ומהם לר' שמ'.⁵⁷ הקטעים המיוחסים לר' שמ' מצויים עוד בשלושה כתבי יד אחרים,⁵⁸ שאינם מזהים את מחבר הפירוש, ועל סמך השוואת כל ארבעה כתבי יד אלה הותקנה לאחרונה מהדורה מדעית של הפירוש, העומד לצאת לאור בקרוב במפעל מקראות גדולות "הכתר" (מופיע כבר בתקליטור של המפעל הזה). לפירוש הזה זיקה מובהקת לפירוש שיר השירים הנדון כאן, לכן עניין לנו בו. מצד אחד אפשר להראות שאדם אחד כתב את שניהם, ומצד אחר גם הפירוש הזה לא יצא, ככל הנראה, מתחת ידו של רשב"ם. הזיקה של הפירוש לפירוש שיר השירים מתבטאת בדרכים רבות:

⁵⁶ אהרן ילינק (מהדיר), פירושים על אסתר, רות ואיכה (רשב"ם, מנחם בן חלבו, טוביה בן אליעזר, ר' יוסף קרא), לייפציג תרט"ו.

⁵⁷ ראה לעיל, הערה 13.

⁵⁸ ארלנגן, האוניברסיטה, 1263; פריס, לאומית, 50; סינסינטי 1.

3. הביטוי הבולט והחשוב של הזיקה בין שני הפירושים הוא שבפירוש לאסתר, כמו בפירוש לשיר השירים, ביאור המילים הקשות נשען במידה רבה על ציטוט מילולי מתוך מחברת מנחם,⁵⁹ וניכרת גם תלות לשונית ועניינית גם יחד בפירוש רש"י לאותו ספר.⁶⁰ די בדמיון זה כדי להעיד עדות חשובה על זהות המחבר עם מחבר הפירוש לשיר השירים, הואיל ומדובר בתופעה ייחודית.
4. שני הפירושים משקפים מגמות פרשניות דומות. גם בפירוש לאסתר יש פירושי "דרך ארץ" רבים (א 3, 6, 8-9, 16-17; ב 11), וביאור הריאליה של המגילה עומד בראש מעייניו של הפרשן מתחילה ועד סוף. הפרשן אף נותן את דעתו לשאלות של קישור ענייני (א 1, 13; ב 1) ושל "דרכי המקראות" (כפל לשון,⁶¹ מקרא קצר),⁶² ובשני הפירושים המחבר מרבה לדון בקצרה בענייני דקדוק.⁶³
5. שני הפירושים שווים במבנם, כשביאור המילים הקשות בא אחרי ביאור העניין, גם אם לעתים המילה הקשה מתבארת מתוכו.
6. בדיקה מדוקדקת של תוכנם של שני הפירושים מגלה שאין ביניהם סתירות או אי-התאמות כלשהן. אבל יש בהם כמה פירושים המקבילים בצורה בולטת:
- א. בפירוש לאס' א 6 כתוב: "גלילי" – כמו 'גלילי זהב' (שה"ש ה 14) [...]. עניין **אופן** המה". נשמע כאן הָדוּ של הפירוש לשה"ש ה 14: "ידיו יפות **כאופנים** וגלגלים".
- ב. בשני הפירושים (שה"ש א 12; אס' ג 11) הפסוק "ולא נתן סיחון" (במ' כא 23) ביאורו "ולא **עזב** סיחון", דהיינו לא נתן רשות.
- ג. הפירושים לשה"ש ד 10 ולאס' א 11 מבארים את המילה "טוב" במשמעות של "יפה" ומביאים את **אותן הדוגמאות** להוכחה. פירוש שיר השירים: "מה טובו" – כפל מלה על 'מה יפו', כמו 'את בניך הטובים' (ראה מל"א כ 3); 'ותרא אותו כי טוב הוא' (שמ' ב 2). ובפירוש לאסתר: "טובת מראה" – יפת מראה, כמו 'ותרא אותו כי טוב הוא', 'בניך הטובים לי הם', 'וטוב רואי' (שמ"א טז 12). בפירושי רשב"ם לבר' 4 ולשמ' ב 2 הביטוי "כי טוב הוא" מבואר בדרך אחרת – שלמות גופנית, אף שגם שם הפרשן מדבר במונחים של יופי. בפירושים הללו אין רשב"ם מביא הוכחה מפסוקים אחרים.
- ד. בפירוש למילים "עַד שְׁהַמְלִיךְ בְּמִסְבּוֹ" (שה"ש א 12) הפרשן מבאר את האטימולוגיה של המילה "במסבּו" – "**בהסיבת** אכילת המשתה". בדקתי את הפירושים לספר הזה המובאים בתקליטור "הכתר" (רש"י, המיוחס לרי"ק, ר' ישעיה מטראני, ר' יוסף אבן כספי, רלב"ג), את פירושו של ר' יוסף קמחי ואת הפירוש האנונימי בכ"י פירנצה, דוני 121, וכולם מניחים

⁵⁹ "גלילי" (א 6), "יד" (שם, 7), "תר" (ב 12), "ספ" (שם, 21), "דחופים" (ג 15), "נבוכה" (שם), "ותתחלחל" (ד 4), "וכשר" (ה 5).

⁶⁰ "הפרתמים" (א 3), "חור כרפס ותכלת" (שם, 6), "אחוז" (שם), "בהט ושש" (שם), "יסד" (שם, 8), "תמרוקיהן" (ב 3).

⁶¹ ראה להלן.

⁶² ג 13; ט 1.

⁶³ פירוש שיר השירים א 6, 9-11, 16; ב 17-16, 1; ד 2-1, 4; ז 2, 5, 9-10 (פעמיים), ח 5; פירוש אסתר ב 9 (פעמיים), ג 13 (פעמיים), 15; ד 4-3, ו 3, ח 8-7, ט 1, 4, 17-16, 19, 28, 32. הניתוח הדקדוקי בפירוש לשה"ש ד 2 ארוך מאוד, אבל נראה שאיננו מקורי (ראה לעיל, הערה 42).

שהמילה באה מלשון סעודה ומסיבה, ואין הם רואים צורך להוכיח את דבריהם. אבל גם מחבר הפירוש לאסתר ער למנהג הקדמונים לסעוד בהסיבה: "מטות זהב וכסף" (א 6) – שהיו אוכלין בהיסבה [אולי צ"ל: בהסיבה] על המטות כמנהג הקדמונים".⁶⁴

7. יש כמה שימושי לשון הייחודיים לשני הפירושים האלה דווקא ומעידים על זיקה ביניהם:

א. בפירוש לשה"ש א 7 הפרשן מרבה לפרש את הגלות בלשון טלטול: "שלמה אהיה כעטיה" – למה אהיה צאן גולה ומטלטלת לטלטל ולילך אצל עדרי צאן חבריך הרועים [...] ומדוע אהיה מטלטלת וגולה בין האומות, ללכת לעבוד את הגוים האלה. 'כעטיה' – לשון מטולטלת, כמו 'הנה ה' מטלטלך טלטלה... ועטך עטה' (יש' כב 17). לשון טלטול בהקשר של גלות משמשת אצל עוד פרשנים,⁶⁵ אבל לא כן בשאר הפירושים המיוחסים לרשב"ם (לתורה, לאיוב, לקהלת ולאיכה) מלבד הפירוש לאס' ג 8, ששם הניסוח בולט בדמיונו: "עם אחד" – שהוא מפוזר בין העמים, אין לך אומה שפלה כמוה מטולטל וגולה בין האומות".

ב. בפירוש לאס' א 5 כתוב: "ביתן" – לשון פנים כמו 'מבית ומחוץ תצפנו' (שמ' כד 11). בכמה מקומות רשב"ם משתמש במילה "מבפנים" (פירושים לשמ' ב 3; כח 23-25; ויק' ד 17), אבל רק במקום אחד בכל הפירושים המיוחסים לו הפרשן נוקט את המילה "מבית" במשמעות של "מבפנים", וכך בפירוש לשה"ש ד 9: "באחד ענק" – שאין הענק כי אם בחוץ, ויש לך אשה שהענק כפול לצוארה מבית ומחוץ".

ג. בפירוש לשה"ש ו 1-2 ובפירוש לאס' ט 2 הפרשן נוקט את המילה "ללחום". צורה זו אינה מצויה בשום מקום בשאר הפירושים המיוחסים לרשב"ם, ובמקומה נקוטה צורת הנפעל "להילחם" בעקיבות רבה (תשע פעמים בפירוש לתורה, שלוש פעמים בפירוש לאיוב ושלוש פעמים בפירוש לקהלת). צורה זו אינה מצויה בשני הפירושים האלה.

ד. אחד המוטיבים המרכזיים בפירוש שיר השירים הוא קשר האהבה בין הקב"ה לכנסת ישראל, שביטוי העיקרי מצד האל הוא רוב הנסכים והנפלאות שעשה להם בצאתם ממצרים. לתיאור הנסכים הללו הפרשן מרבה להשתמש בפועל "להפליא": "הנפלאות אשר הפליא הקב"ה לכנסת ישראל במצרים" (א 3); "מתן תורה אשר הפליא לה הקב"ה את אהבתו עמה" (ב 4); "האהבה אשר הפליא לישראל במצרים" (ח 8-10); "הפליא הקב"ה להם ניסי נוראותיו וגבורות נפלאותיו" (ו 4-10). ואולם בפירושי רשב"ם לתורה

⁶⁴ עם זה יש להדגיש שהפירוש הזה איננו חידושו של פרשנו, שהרי כבר רס"ג ביאר כך את המילה בספרו "באור תשעים מלות בודדות" (מהדורת וורטהיימר, ירושלים תרצ"א, עמ' ו), המוקדש לביאור מילים יחידאיות או נדירות על פי ההשוואה ללשון חז"ל, וזה לשונו: "במסבו" – לא יאכל עד שיסב (משנה, פסחים י, א). "הרחבה לפירוש הזה מובאת ב"מחברת הערוך" של ר' שלמה אבן פרחון, ערך "סבב" (מהדורת כוכב-טוב, פרסבורג תר"ד, דף מד ע"א): "עד שהמלך במסיבו... אילו בני אדם שאוכלין בהסיבה, כדתנן: אפי' עני שבישראל לא יאכל עד שיסב, פ' יטה ויסמוך על שמאל כדי שילך המאכל דרך הישר".
⁶⁵ למשל, פירוש רש"י לבמ' כד 22.

הפועל "להפליא" אינו מופיע כלל, ובכל פעם שרשב"ם נוקט את המילה "נס" הוא מצרף אליו את הפועל ע-ש-ה לצורתו,⁶⁶ וצירוף כזה אינו קיים בפירושים לשיר השירים ולאסתר. בפירושי רש"י למקרא כולו לא מוצאים את הביטוי "להפליא נס" אלא פעם אחת (מל"ב ג 18), והביטוי "להפליא פלא" מופיע פעמיים (יש' כט 14; מל"א 4), ופעם אחת בפירושי ר"י קרא (שופ' ה 4). ואולם בפירוש הקצרצר לאסתר המיוחס לר' שמ', שבו אין שם ה' מוזכר כלל (כמו במגילה עצמה), הפרשן מוצא בסוף פירושו מקום להדגיש פעמיים את גודל הנס בביטויים הקרובים לציטוט מן הפירוש לשיר השירים ו 4-10: "נזכרים" – לדורות בזכרון נסים ונפלאות נוראות" (ט 28); "את כל תוקף הנס אשר הפליא להם מפליא נסים וגבורות" (שם, 29).

ה. מונחים דקדוקיים: בפירוש התורה רשב"ם מפרש את שמות האותיות כאילו היו בלשון זכר, ואצלו לשון "ניקוד" באה בזכר תמיד: שש פעמים "נקוד" (בר' א 14; שמ' כג 24; כה 10; כו 36; במ' טז 15; לה 33) ופעם אחת "ננקד" (שמ' טז 23). בפירוש שיר השירים באה פעם אחת לשון זכר – "ננקד" (ד 1), ופעם אחת לשון נקבה – "ננקדת" (ז 2). וכך בפירוש לאסתר: פעם אחת בזכר – "נקוד" (ו 3), ופעם אחת בנקבה – "ננקדת" (ח 15). בפירוש התורה רשב"ם מכנה את הקמץ "קמץ" סתם (בר' לא 39; מא 29; שמ' ה 11, 16; יט 18; ויק' כג 40; במ' כד 6; דב' ז 14; כו 11), להבדילו מקמץ קטן (בר' מט 5). אבל בפירוש לאסתר ח 15 הוא מכונה "קמץ גדול", ואין בפירוש הזה ובפירוש שיר השירים "קמץ" סתם.

ו. הרבה נאמר על המונחים השונים שרשב"ם נקט כדי לציין את החזרה העניינית ("כפל עניין במלות שונות" על פי רד"ק). בפירוש לתורה הביטוי "כפל לשון" משמש בעקיבות רבה,⁶⁷ ובמעט מקומות צורות מקוצרות כגון "כפילו" (בר' מט 9; שמ' טו 2; דב' לב 10), "כפל סופו" (שמ' טו 2), ו"מכופל" (בר' יט 11), אבל בפירוש לאיוב הפרשן נוקט ביטויים רבים ומגוונים, כגון: "כפל לשון", "כפל מלה", "לשון כפול", "מלה כפולה", "מקרא כפול", "כופל לשונו", "כופל מלתו", וגם בפירוש לקהלת יש לתופעה זו כינויים רבים. בפירוש שיר השירים מופיע הביטוי "כפל מלה" שמונה פעמים, והביטוי "כופל מלתו" פעמיים. דוד רוזין ייחס חשיבות להבדלים במינוח וראה בהם הוכחה שהפירוש לשיר השירים אינו משל רשב"ם.⁶⁸ תומפסון דחה הוכחה זו והראה שגם בעניין תופעות אחרות רשב"ם נהג לגוון את ניסוחיו.⁶⁹ ואולם ההשוואה בין פירוש שיר השירים לפירוש אסתר מראה שדברי רוזין אינם נטולי יסוד,⁷⁰ שהרי גם בעניין זה

⁶⁶ ראה פירושים לבר' כא 22; כד 66; כז 30; לב 33; מ 23; שמ' יח 1; במ' יא 21; כא 14-17; דב' כו 17-18.

⁶⁷ בר' ח 15; יח 23; כ 13; כה 23; לו 24; מט 5, 11, 23, 24; שמ' א 21-22; ו 4-3; ז 18; יד 11; ויק' א 1; במ' ג 9; כג 7; דב' לב 5, 23.

⁶⁸ רוזין (לעיל הערה 3), עמ' 18, הערה 3.

⁶⁹ תומפסון (לעיל הערה 2), עמ' 187, וראה את המקורות שאליהם הוא מפנה שם, הערה 8.

⁷⁰ השווה גם הדיון בפירוש איוב המיוחס לר"י קרא, לעיל.

דווקא שני פירושים אלו מגלים קרבה יתרה לעומת שאר הפירושים המיוחסים לרשב"ם. בפירוש אסתר הביטוי "כפל מלה" מופיע פעמיים, הביטוי "כפל מלתו" פעם אחת, והביטוי "כפל לשון" פעם אחת.

8. יתרה מזו, בשני הפירושים הנדונים משמשים מונחי הכפל במשמעות שהיא שונה מן המוכר לנו משאר הפירושים המיוחסים לרשב"ם. נאמר בפירוש לשה"ש ו 11, "אל גַּנַּת אַגוּז ירדתי לראות באָבִי הנחל לראות הַפְּרָחָה הגפן הנצו הַרְמָנִים":

אל פרדס גינת אגוז שהוא על שפת הנחל ירדתי לראות בפּרִי, לראות אם פרח עדיין הגפן ואם הנצו עצי הרמנים... 'לראות הפרחה הגפן' – כפל מלה על 'לראות באיבי הנחל'.

את המילה "אָבִי" הפרשן מבאר מלשון פרי על דרך השוואה לשפה הארמית,⁷¹ ולפי זה יש בפסוק כלל ופרט: "לראות באָבִי הנחל" – כלל, "לראות הַפְּרָחָה הגפן הנצו הַרְמָנִים" – פרט.⁷² המונח "כפל" מקבל כאן משמעות רחבה מאוד, שאיננה מוכרת לי מפרשן אחר כלשהו, מלבד מחבר הפירוש הנזכר לאסתר:⁷³

"בהראותו" (א 4) – כפל מלה הוא על 'כשבת המלך' (לעיל, 2), ולומר לך כאשר רצה להראות כבודו עשה משתה.

המילים "בְּהִרְאֹתוֹ" את עֶשֶׂר כְּבוֹד מְלָכוֹתוֹ מוגדרות ככפולות את המילים "כשבת המלך אַחֲשֹׁרֹשׁ על פֶּסַע מְלָכוֹתוֹ אֲשֶׁר בְּשׁוֹשָׁן הַבִּירָה... עֲשֵׂה מִשְׁתֵּה", אף שלדברי הפרשן עצמו אין הן אלא מבארות את סיבת קיום המשתה בזמן "שבת המלך על כסא מלכותו", כלומר גם כאן מדובר בשימוש רחב בהרבה מן הרגיל במושג "כפל".

סיכום ומסקנות

מן האמור לעיל עולה שהפירוש לשיר השירים שנדון כאן איננו פרי עטו של רשב"ם, נכד רש"י, וקרוב לוודאי שמעולם לא יוחס אליו. ההבדלים בינו ובין פירוש רשב"ם לתורה במבנה, בתוכן, בשימושי לשון, במונחים טכניים ובתחומים אחרים גדולים מכדי שנוכל לקבל את הדעה שאדם אחד כתבם. ההבדלים האלה בולטים ביתר שאת לאור הזיקה הברורה בין הפירוש הזה ובין הפירוש לאסתר המיוחס לר' שמ' אף אם נניח שרשב"ם פירש את ספרי המקרא על פי סדרם – הנחה שאין באפשרותנו לאמת – ולכן הפירושים לשיר השירים ולאסתר חוברו זמן רב אחרי הפירוש לתורה, הרי לא

⁷¹ "ספר השורשים" לריב"ג, שורש "אב": "יש מי שפירש 'באבי הנחל' – בפרי הנחל, ודמהו ללשון הארמית שמתרגם 'ולא יתן פרי' (יח' מז 12) – 'ולא יספוק אביה'".

⁷² דיון ממצה במשמעות המונח "כפל" בפירוש שיר השירים המיוחס לרשב"ם ראה בעבודת הדוקטור של כותב המאמר: "מודעות ויחס ל'כפל ענין במלות שונות' כתופעה אופיינית לסגנון המקראי בפרשנות המקרא היהודית בימי הביניים, רמת גן 2005, עמ' 215-222.

⁷³ בחנתי את כל הנאמר בעניין זה בכתבי מנחם בן סרוק, ר' יונה אבן ג'נאח, ראב"ע, רמב"ן, אברבנאל, ר' יוסף קמחי, ר' משה קמחי, רד"ק, ר' יוסף אבן קספי, רש"י, רשב"ם ור' אליעזר מבלגנצי.

נוכל לייחסם לרשב"ם. לא ידוע לי על פרשן שהבדלים בין פירושו כה רבים וכולטים, ובהיעדר כל ייחוס ברור, ההנחה שרשב"ם חיברם אין לה על מה שתסמוך. מכאן משמע שעל חקר פרשנות הפשט שרווחה בצפון צרפת להתחשב בקיומו של פרשן "חדש", אלמוני, שעל רקעו האישי לא ידוע דבר מלבד העובדה ששמו פתח באותיות "שמ" (למשל: שמואל, שמעון, שמשון, שמעיה, שמריהו, שמחה). למיטב הערכתי, מדובר בפרשן פשט שהשתייך לחוג המצומצם של תלמידי רש"י המובהקים. כך עולה בראש ובראשונה מן העובדה שפירושו לאסתר הוא חלק אינטגרלי מפירוש קומפילטורי שבו משולבים גם דבריו של ר' יוס'. מסקנה זו מקבלת חיזוק מבדיקת שימושם של פרשנים אחרים במונחים האופייניים לפרשן הזה, שכמה מהם מתגלים כ"ארכאיים" למדיי:

1. הביטוי "כנסת ישראל" המשמש בפירוש ר' שמ' לשיר השירים 34 פעמים נפוץ גם בפירושי רש"י למקרא (42 פעמים) וארבע פעמים בפירושי רש"י ק, אבל נעדר לגמרי בכל הפירושים המיוחסים לרשב"ם ובפירושי ר' יוסף בכור שור ור' אליעזר מבלגנצי (המאוחרים לו).
2. המונח "קמץ גדול" המשמש בפירוש ר' שמ' לאסתר מופיע ארבע פעמים אצל רש"י, שלוש פעמים אצל רש"י ק ופעם אחת בפירוש איוב המיוחס לרשב"ם, אבל לא בשאר הפירושים המיוחסים לרשב"ם ולא בפירושי בכור שור ור' אליעזר.
3. המילה "ננקדת" בנקבה משמשת אצל רש"י, אצל רש"י ק ובפירושי ר' שמ' לאסתר ולשיר השירים, אבל לא בפירושים המיוחסים לרשב"ם ולא בפירושי בכור שור ור' אליעזר.

ידוע בוודאות שר' שמ' פירש את שיר השירים ואסתר (והפירושים האלה בידינו), ויש עדויות שהוא פירש גם את מגילת רות, שכן עקבותיו ניכרים בפירוש הקומפילטורי לספר זה שהוציא ילינק (ראה לעיל), המצוי בכ"י המבורג 32 בלבד והמכיל גם הוא את דברי ר' שמ' ואת דברי ר' יוס':⁷⁴

1. בפירוש לא' 13 כתוב: "'הלהן תשברנה' – עיניין תקוה, כמו 'אליך ישברו' (תה' קד 27)". נראה שפירוש זה נשען על דברי מנחם בן סרוק במחברת, ערך "שבר": "'עיני כל אליך ישברו' [...] 'לא ישברו ירדי בור אל אמיתך' – כמו 'לא יקוו'".
2. בהמשך הפירוש לפסוק כתוב: "'ר' שמ' ור' יוס' תרוייהו אמרי: 'תעגינה' – עיניין עיגן היא מגזרת 'עגה', כאשר יאמר תעשינה מן 'עשה', תבננה מן 'בנה'". גם כאן ניכר הדמיון לדברי מנחם בן סרוק במחברת, ערך "עג": "'הלהן תעגנה לבלתי היות לאיש' [...] ענין עגם⁷⁵ המה".

⁷⁴ גם בפירוש האחרון, מגילת איכה, יש פירושים המיוחסים לר' שמ', ואפשר שמדובר באותו אדם. אלא שפירוש זה או מה שנשתמר ממנו קצר מאוד, ולא מצאתי בו היבטים המייחדים דווקא את ר' שמ' כפרשן.

⁷⁵ בערך "עגם" כותב מנחם: "ענין עצבון הוא", ונראה שיש כאן שיבוש, ובערך "עג" יש לגרוס "ענין עגן", הואיל ובכמה מכתבי היד של המחברת כתוב: "ענין עגם, איסור כלה", וגרסה זו

3. תלות לשונית בפירושי רש"י ניכרת בפירושים לא' 13, ב' 16, ג' 9. יש בפירוש הזה ביאור סגנוני לשמ' ד' 9, המיוחס במפורש לר' שמ' ונראה כמציג תפיסה שונה מתפיסתו של רשב"ם: "ויהי בימי... ויהי רעב" – כך נוהגים בכמה מקומות לכתוב שתי הוויות תכופות, 'והיו המים אשר תקח מן היאר, והיו לדם ביבשת' (שמ' ד' 9). ר' שמ'". רשב"ם מזהה בפירושו על אתר את התופעה המכונה היום "תקבולת מדורגת" ולא הכפלת לשון "הויה" דווקא: "והיו המים וגו' – כפילות, כעין 'נשאו נהרות ה' נשאו נהרות קולם' (תה' צג 3); 'עד מתי רשעים... עד מתי רשעים יעלוזו' (שם, צד 3)".

האם פירש ר' שמ' גם את ספר איוב? לעיל זיהיתי את עקבותיו של פרשן אלמוני שרישומיו ניכרים בפירוש הקומפילטורי לאיוב המיוחס לר"י יוסף קרא. כאמור, הפרשן הזה השתמש בשני מונחי כפל – "כפל מלה" ו"כפל מלתו", בדיוק כמו ר' שמ' בפירושו לשיר השירים ובשלוש מתוך ארבע הערות על התופעה בפירוש לאסתר, ואפשר שמדובר בפרשן אחד. לכן בדקתי את 12 המקומות בפירוש המיוחס לר"י קרא שבהם זיהיתי את עקבותיו של הפרשן (על סמך העובדה שפירושים אלו אינם מצויים בפירוש איוב המיוחס לרשב"ם), אבל לא מצאתי עדות או רמז שמדובר בר' שמ'. ואל ייפלא בעינינו, כיוון שאם 12 מתוך 29 הערות על "כפל לשון" בפירוש הזה מקורן באותו פרשן אלמוני, הרי יש להניח שחלקים גדולים מן הפירוש המיוחס לר"י קרא לקוחים מפירושו שלו לספר איוב. ואילו היה מדובר בר' שמ', היה אפשר לצפות שיימצאו סימנים ברורים לזה, כגון ציטוטים מילוליים ממחברת מנחם, והנה לא מצאתי. אם כן, מדובר בפרשן אחר שגם עליו אין לנו יודעים כמעט דבר, מלבד העובדה שכנראה גם הוא היה מתלמידי רש"י;⁷⁶ וכמו רשב"ם ור' שמ' הרבה לזהות את תופעת "כפל לשון" במקרא.

כמובן, כל האמור לעיל מאיר את תרומתו של רשב"ם עצמו לחקר המקרא באור חדש: שוב אין לתלות בפרשן זה, גדול ככל שיהיה, את כל הגילויים המהפכניים שתלו בו החוקרים, כגון כפל לשון, התקבולת המדורגת והשורש התלת-עיצורי,⁷⁷ שהרי את שלושתם אפשר להכיר גם מתוך פירושי ר' שמ'. ואולם סבורני שאין מסקנה זו גורעת מגדולתו של רשב"ם כפרשן פשוט, אלא מציגה את מפעלו הפרשני באור ריאליסטי. כלל גדול הוא בתולדות הרוח האנושית שרעיונות חדשים אינם צצים בפתאומיות אצל אדם אחד ובמקום מוגדר, אלא מתפתחים בהדרגה התפתחות דיאלקטית אצל אנשים שונים ולעתים במקומות שונים בו זמנית על ידי הפרייה והשראה הדדית בין מלומדים ואנשי השכלה. חוקרים גדולים וחשובים כבר הראו שיש להסביר את יחסו של רשב"ם להיבטים שונים של כתבי הקודש מתוך מציאות זמנו.⁷⁸ לכן גם בכל הנוגע ליחסו של

הולמת את הפירוש לרות. יש לומר שהניסוח המדויק שנקט הקומפילטור הוא של ר' שמ', ועיקר דברי ר' יוס' מסכימים לו.

⁷⁶ לעיל, הערה 24.

⁷⁷ ראה הפירוש לאס' ג' 13 והפירוש לרות א' 13 שהובא לעיל.

⁷⁸ ראה, למשל, אלעזר טויטו, "שיטתו הפרשנית של רשב"ם על רקע המציאות ההיסטורית של זמנו", ספר זכרון לע"צ מלמד (תשמ"ב), עמ' 48-74; הנ"ל, "דרכו של רשב"ם בפירושו לחלק ההלכתי של התורה", מלאת ב' (תשמ"ד), עמ' 275-288; Sarah Kamin, "Rashbam's Conception of the Creation in Light of the Intellectual Currents of His Time", *Scripta Hierosolymnitana* 31 (1986), pp. 91-132

רשב"ם לענייני סגנון ודקדוק מוטב לנטוש את התמונה הבלתי-מציאותית של רשב"ם כחדשן רדיקלי שיצר את יצירתו בחלל אינטלקטואלי ריק.⁷⁹ רשב"ם היה גדול בין גדולים אך לא יחיד בין גדולים, וברור שגם הוא שאב רבות מן הסביבה שבה חי ופעל.

⁷⁹ לעיל, הערה 17.